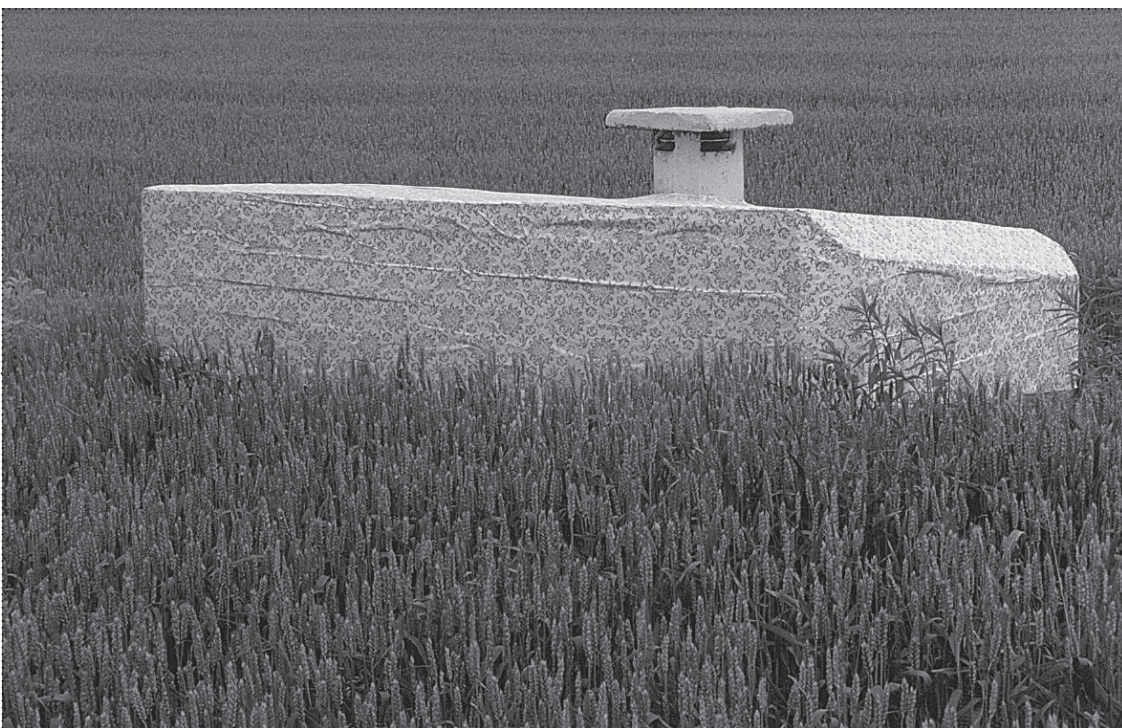

ARHITEKTURA KAO ZNAK RITUALA PRIJELAZA: Fortifikacijski sustavi kao palimpsest znakova društveno- političkih promjena upisanih u europsku topografiju

ANTONIO
GRGIĆ

ARCHITECTURE AS A SIGN OF RITES OF PASSAGE: Fortification System as a Palimpsest with Signs of Socio- Political Change Inscribed in the Topography of Europe

IZVORNI ZNANSTVENI RAD

PREDAN: 25. 9. 2017.

PRIHVACEN: 24. 10. 2017.

UDK: 725.96(4):392.1

SAŽETAK: Rad sagledava bunkerske sustave upisane u topografiju europskog kontinenta kao vrstu znakova koji označavaju rituale prijelaza iz jednog geopolitičkog i društveno-političkog stanja u drugo. Oni time funkcioniraju kao vrsta simbolizacije ratne traume, poput znakova koji ostaju urezani u kožu poslije rituala prijelaza kod „primitivnih naroda”. Uzimajući u obzir teze socijalnog psihologa Richarda Koenigsberga da postoji identifikacija ega pojedinca s formacijom nacionalnog ega te teze Sigmunda Freuda da je ego uvijek povezan s površinom kože, naglašava se uloga arhitekture kao proizvoda označavanja kože pri ritualima prijelaza. Danas, kad migranti prolaze pokraj bunkera iz Drugog svjetskog rata na hrvatsko-madarskoj granici da bi se provukli kroz novosagrađenu ogradu s čeličnim žiletima, stvara se novi ožiljak na koži Europe, formira se njezin novi identitet, a društvo u cijelosti sudjeluje u ritualu prijelaza iz starog u još uvijek nepoznato novo.

KLJUČNE RIJEČI: izbjeglička kriza, bunkeri, tetoviranje, ritual prijelaza, arhitektura, psihoanaliza, socijalna psihologija.

UMJETNIČKA AKCIJA BOJENJA I UKRAŠAVANJA BUNKERA
TAPETAMA, ANTONIO GRGIĆ, 1999. / AKCIJA SE DOGAĐALA NOĆU,
TOČNO ODREĐENIH DATUMA, ZA DRŽAVNE PRAZNIKE SVIH
DRŽAVA KOJIMA SU TI BUNKERI BILI NIJEMI SVJEDOCI: KRALJEVINE
JUGOSLAVIJE, NDH, FNRJ/SFRJ TE REPUBLIKE HRVATSKE. NA
FOTOGRAFIJI JE JEDAN OD BUNKERA KOD ŽELJEZNIČKE STANICE
BOTOVO KOJA JE SLUŽILA KAO MJESTO ORGANIZIRANE MIGRACIJE
IZ HRVATSKE U MADARSKU.

ARTISTIC ACTION OF PAINTING AND DECORATING BUNKERS WITH
WALLPAPERS, ANTONIO GRGIĆ, 1999 / THE ACTION ALWAYS TOOK
PLACE AT NIGHT, ON PARTICULAR DATES: STATE HOLIDAYS OF ALL
THOSE STATES THAT THOSE BUNKERS HAD MUTELY WITNESSED:
KINGDOM OF YUGOSLAVIA, INDEPENDENT STATE OF CROATIA,
FPRJ/SFRJ, AND REPUBLIC OF CROATIA. THE PHOTOGRAPH SHOWS
ONE OF THE BUNKERS AT THE BOTOVO RAILWAY STATION, A SITE OF
ORGANIZED MIGRATION FROM CROATIA TO HUNGARY.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

RECEIVED: SEPTEMBER 25TH 2017ACCEPTED: OCTOBER 24TH 2017

UDC: 725.96(4):392.1

ABSTRACT: This paper focuses on the bunker systems inscribed in the topography of the European continent as a sort of signs indicating rites of passage from one geopolitical and socio-political state into another. They symbolize the war trauma in a way, like signs that remain incised in one's skin after the rites of passage practiced by the "primitive peoples". In reference to the hypothesis of social psychologist Richard Koenigsberg that the individual tends to identify himself with the formation of the national ego, and that of Sigmund Freud, for whom the Ego is always related to the surface of the skin, architecture is seen as a product of marking the skin in rites of passage. Today, when migrants pass by the bunkers from World War II at the Croatian-Hungarian border in order to squeeze themselves through the newly erected fence with steel blades, a new scar emerges on the skin of Europe, shaping its new identity, and the society as a whole participates in this rite of passage from the old state into a new one, still unforeseeable.

KEYWORDS: refugee crisis, bunkers, tattoo, rites of passage, architecture, psychoanalysis, social psychology

„Arhitektura je zadnja tvrđava metafizike.”

Jacques Derrida

Christo i Jeanne-Claude u Kaliforniji 1976. izgradili su *Running Fence*, bijelu najlonsko-platnenu ogradu visoku pet metara i dugačku gotovo 40 km, inspirirani ogradama koje obilježavaju razvodnicu koja se pruža od krajnjega sjeverozapada do krajnjega juga američkog kontinenta. Da se umjetnost od svojih početaka veže s hidrologijom, geologijom i topografijom nije osobita novost. Dovoljno je sjetiti se slika, crteža i gravura na zidovima špilja i petroglifa ugraviranih na otvorenom prostoru, no novost u ovom slučaju jest to da je suvremeni čovjek interpretirao hidrološku granicu nevidljivu običnom prolazniku, koja je postala vidljiva tek promatranjem s pomoću aparata, mašina i satelita stvorenih znanstvenim spoznajama i suvremenom tehnologijom. Zadržavajući stereoskopske naočale kroz koje su vizure paleolitika suvremenog doba istovremene, vrijeme je da se prizna: vjera u znanost također je jedna vrsta religioznosti i često su znanstveno utemeljene prakse zapravo zamjena za one magijske. Primjer je takve prakse ispaljivanje raketa u nebo u cilju sprječavanja tuče. Ne postoji nijedan dokaz da ta forma antropogene modifikacije vremena funkcionira, ali se svejedno uporno primjenjuje ispaljivanje raketa sa srebrnim jodidom u nebo, slično kao što su naši preci miješali barut sa srebrom i pucali puškama u nebo, magijskim radnjama pokušavajući promijeniti vremenske uvjete.¹

“Architecture is the last fortress of metaphysics.”

Jacques Derrida

In 1976, Christo and Jeanne-Claude erected their *Running Fence* in California, a white fence made of nylon fabric, 5 meters high and almost 40 km long, inspired by fences demarcating the Continental Divide stretching from the far northwest to the south of the American continent. Relating art with hydrology, geology, and topography is no particular novelty: it has been done since the ancient times: one should only recall the paintings, drawings, and carvings on the cave walls, or petroglyphs engraved in open areas. However, the novelty in this case is a modern man interpreting the hydrological boundary that remains invisible to the casual observer, a boundary that has been identified only with the help of machines and satellites that are products of scientific knowledge and modern technologies. While preserving the stereoscopic glasses through which the visions of paleolithicum and our modern times run parallel, we should finally acknowledge: faith in science is also a sort of religion, and scientifically based practices are often a substitution for magical ones. An example of such practice is firing rockets into the atmosphere in order to prevent hail. There is no evidence whatsoever that this form of anthropogene weather modification actually works, but humans insist on firing rockets with silver iodide, just like our ancestors mixed gunpowder with silver and fired

Bezgraničnost „Europe bez granica“

Šest godina poslije instalacije *Running Fence*, Christo i Jeanne-Claude u svibnju 1983. kraj Miamija u Floridi dovršili su instalaciju *Surrounded Islands*. Jedanaest otočića okružili su sa 6,5 milijuna četvornih metara plutajuće ružičaste tkanine od polipropilena koja je prekrivala površinu mora. Sličnu praksu ovog umjetničkog dvojca, praksu ograđivanja svojih otoka i njima pridruženoga morskog teritorija, primjenjuje i Francuska Republika. Naime, na osnovi bilateralnog sporazuma iz 2007. godine, „Francuska i Australija postigle su visoku razinu suradnje u borbi protiv zajedničkog problema ilegalnog ribolova u maritimnim zonama oko svojih subantarktičkih otočnih teritorija.”² Zabrinutost Francuske proizlazi iz činjenice da se u Indijskom oceanu nalaze južni i antarktički teritoriji, raspršeni otoci koji čine teritorij Francuske. Kolonijalne granice Francuske protežu se do subantarktičkog pojasa; tamo se, dakle, nalaze i magične granice Europe, a u isto vrijeme i granice Europske unije, potvrđene činjenicom suvremene politološke znanosti.

Ta bezgraničnost „Europe bez granica“ označavala je mnoštvo različitih stvari, između ostaloga i to da se granice Europe nalaze svagdje gdje je kolonijalni imaginarij europskog čovjeka iscrtao kartu, povukao kopnenu ili morsku granicu. No granice se pounutruju, mijenjaju i kreću, i često ih ljudi nose ne samo unutar sebe u svojim identitetima nego i u svojim imigrantskim torbama. Migracije iz Afrike i Bliskog istoka, koje su bile sporadične proteklih godina, pretvorile su se u jedan konstantni val koji je preoblikovao naše shvaćanje granica Europe; preciznije rečeno, otkrio je dijelove istine o toj Europi, posebno o njezinu centralnom ideologemu EU-u – „Europi bez granica”. Odjednom smo otkrili da osim kolonijalne Europe bez granica i proklamirane Europe bez granica za građane EU-a, postoji u isto vrijeme i *Tvrđava Europa*, sastavljena od niza malih nacionalnih tvrđava sa svojim, naglo ponovno vidljivim granicama. Kako primjećuje Saskia Sassen, unutar tih tvrđava nastaje novi fenomen: grade se zidovi unutar zidova, kao i zidovi unutar samih gradova, politički prostor nije više jedinstven, već unutar sebe sadrži niz delokalizirajućih dislokacija, kako nove logore nevidljivih

REZONANTNI KRAJOLICI, ANTONIO GRGIĆ, 2016. RAD JE IZLOŽEN NA IZLOŽBI *(IN)CONSTANCY OF SPACE – STRUGGLE FOR IDENTITY*, GALERIJA ARTI ET AMICITIAE, AMSTERDAM (KUSTOSI: VANJA BABIĆ I NEVA LUKIĆ) / IZA SKLADIŠNIH VRATA GALERIJSKOG PROSTORA POSTAVLJENA SU DVA ZVUČNIKA. JEDAN JE REPRODUCIRAO ZVUČNI KRAJOLIK PROLASKA EMIGRANATA KROZ POLJE KUKURUZA NA HRVATSKO-MAĐARSKOJ GRANICI. S DRUGOG ZVUČNIKA REPRODUCIRANI SU ZVUKOVI IZ ČEKAONICE BRISELSKE AERODROMA S POZIVIMA ZA UKRCAVANJE. RAD SE KORISTI TEŽOM G. AGAMBENA O VIRTUALNIM LOGORIMA KAO MATERIJALIZACIJI IZVANREDNOG STANJA.

RESONANT LANDSCAPES, ANTONIO GRGIĆ, 2016. THE ARTWORK WAS DISPLAYED AT THE EXHIBITION *(IN)CONSTANCY OF SPACE – STRUGGLE FOR IDENTITY*, ARTI ET AMICITIAE GALLERY, AMSTERDAM (CURATORS: VANJA BABIĆ AND NEVA LUKIĆ) / TWO LOUDSPEAKERS ARE PLACED BEHIND THE DEPOT DOOR IN THE GALLERY: ONE REPRODUCING THE SOUNDSCAPE OF EMIGRANTS PASSING THROUGH A CORN FIELD AT THE CROATIAN-HUNGARIAN BORDER, THE OTHER EMITTING SOUNDS FROM THE WAITING ROOM AT THE BRUSSELS AIRPORT, WITH BOARDING CALLS. THE ARTWORK USES G. AGAMBEN'S HYPOTHESIS ON THE VIRTUAL CAMPS AS MATERIALIZATIONS OF THE STATE OF EMERGENCY.

their guns into the sky, trying to change weather conditions by performing magical rituals.¹

Boundless “Europe without boundaries”

Seven years after the *Running Fence* installation, in May 1983, Christo and Jeanne-Claude completed their installation *Surrounded Islands* near Miami, Florida. Eleven islets were surrounded by 6.5 million square meters of floating pink polypropylene fabric covering the sea surface. A similar practice as the one of this artist duo, namely surrounding their islands and maritime territory by fences, has been used by the Republic of France. Based on a bilateral agreement from 2007, “Australia and France have achieved a high degree of cooperation to combat the shared threat of illegal fishing in their maritime zones around their adjacent sub-Antarctic island territories.”² France’s concerns were due to the fact that the Indian Ocean included their southern and Antarctic territories consisting of scattered islands. The colonial borders of France extend to the sub-

Antarctic zone; it is there that the magical boundaries of Europe are situated, and with them the boundaries of the European Union as confirmed by modern politology.

This boundless “Europe without Boundaries” has meant many different things, including the fact that the European boundaries are everywhere where the colonial imagery of the European man has drawn a map or a border, on land or sea. But borders tend to internalize, to change and move, and people often carry them not only within themselves, in their identities, but also in their immigrant baggage. Migrations from Africa and the Middle East, rather sporadic in the previous years, have meanwhile turned into a permanent wave that has changed our understanding of Europe’s boundaries: more precisely, it has revealed parts of the truth on this Europe, especially the central ideologeme of the EU – “Europe without Boundaries.” We have suddenly discovered that besides the colonial Europe without boundaries, and the proclaimed Europe without boundaries for the EU citizens, there is also the *Fortress Europe*, consisting of a series of small national

granica naziva Giorgio Agamben. No uz te, vidljive, postoji i niz nevidljivih granica. Jedna je od granica koja je naglo postala vidljiva podizanjem zastave na tvrđavi unutrašnja podjela stanovništva na građane *Tvrđave Europe* i na one imigrantske, Druge.

Ego pojedinca i njegova identifikacija s nacionalnim egom

Pojam Drugog kao projektivni konstrukt nužan je za izgradnju i održavanje našeg vlastitog identiteta, ali se Drugi može tolerirati samo ako ostane udaljen, jer mogućnost fuzije s drugim i gubljenje granica proizvodi anksioznost, a poslije fantazme gubljenje granica proizvodi histeriju i paranoju.

Prema Richardu Koenigsbergu, ego pojedinca identificira se s nacionalnim egom; on tvrdi da ljudska bića egzistiraju u simboličkoj vezi sa svojim društvom.³ Pojedinci se duboko identificiraju do te razine da je naš ego identificiran s nacionalnim. Prema Koenigsbergu, Foucaulta treba iščitavati unatrag; ne oblikuje diskurs tijelo, već je tijelo izvor diskursa. *Body politic* nije jednostavno metafora, nego ovaj pojam izražava činjenicu da se nacija doživljava kao tijelo. Budući da se nacije doživljavaju u tjelesnim terminima, nastoje osigurati svoje granice, svoje otvore i ulazne točke, od infiltracije i penetracije.

BIVŠI ATENSKI AERODROM PRETVOREN U LOGOR ZA IZBJEGLICE. FOTO: ANTONIO GRGIĆ, 2015. / DESET GODINA NAKON KNJIGE *HOMO SACER* G. AGAMBENA, U KOJOJ JE UPOTRIJEPIO METAFORU ČEKAONICE AERODROMA KAO VIRTUALNOG LOGORA, AERODROMI KAO KONCENTRACIJSKI LOGORI POSTAJU STVARNOST. BIVŠI ATENSKI AERODROM HELLENIKON PRETVOREN JE U IZBJEGLIČKI LOGOR, U IZVANVREMENSKI *ZONE D'ATTENTE*.

FORMER AIRPORT IN ATHENS TRANSFORMED INTO A REFUGEE CAMP. PHOTO: ANTONIO GRGIĆ, 2015 / TEN YEARS AFTER G. AGAMBEN'S *HOMO SACER*, IN WHICH HE USED THE AIRPORT WAITING ROOM AS A METAPHOR FOR A VIRTUAL CAMP, AIRPORTS AS CONCENTRATION CAMPS HAVE BECOME A REALITY. THE FORMER HELLENIKON AIRPORT IN ATHENS HAS BEEN TRANSFORMED INTO A REFUGEE CAMP, AN EXTRATEMPORAL *ZONE D'ATTENTE*.

fortresses with their own borders, suddenly visible again. As Saskia Sassen has observed, a new phenomenon has emerged within those fortresses: walls are built within the walls, as well as walls within the cities, and political space is no longer unified: instead, it includes a series of delocalizing dislocations, as Giorgio Agamben has called the new camps with invisible boundaries. And along with these visible boundaries, there are many invisible ones. One of the boundaries that has suddenly become visible, like raising the flag in a fortress, is the internal division of people into the citizens of *Fortress Europe* and the immigrants, the Others.

Individual ego and its identification with the national ego

The notion of Other as a projectional construct is necessary for building up and maintaining our identity, but the Other can be tolerated only if remaining distant, since the possibility of fusion with the other and blurring the boundaries causes anxiety, while the fantasm of erasing the boundaries gives rise to hysteria and paranoia.

According to Richard Koenigsberg, the individual ego tends to identify itself with the national one; he claims that human beings exist in a symbolic relation with their societies.³ Individuals identify very profoundly and our ego may become one with the

Iskustvo vlastite nacije s njezinim nesigurnim ili poroznim granicama u jednakom je strahu da će granice vlastitog tijela biti napadnute, infiltrirane ili penetrirane. Budući da se nacija doživljava kao projekcija vlastitog tijela, histerija i paranoja proizvodi su ideje o ugroženosti vlastitih granica.

Čitav taj repertoar histerije i paranoje, koji proizvodi fantaziju silovanja kao fantaziju penetracije vlastitih granica, mogli smo vidjeti prilikom emigrantske i izbjegličke krize na „Balkanskoj ruti” 2015./2016. godine, kada se Drugi u obliku emigrantskog vala previše približio EU-u, kada je penetrirao kroz granice i kada je došlo do desno-populističke radikalizacije političkog polja i do djelomičnog raspada EU-a kroz izlazak Velike Britanije iz zajednice.

Egzistencijalna prostornost

Osnovno pitanje koje je emigrantski val postavio glasi: gdje? Gdje je put kojim će migranti putovati, gdje će na tom putu biti smješteni i gdje će biti njihovo krajnje odredište? Kroz pitanje topološkog definiranja egzistencije migranata prostor dobiva auru simbola onoga što Peter Sloterdijk naziva *egzistencijalnom prostornošću*. Suvremeno prebacivanje fokusa na prostor djelomično je rezultat topološkog zaokreta u kulturalnoj teoriji, kojim se, poslije vremenske i historijske, definira i prostorna dimenzija bitka. Tome je pomoglo ono što David Harvey naziva

vremensko-prostornom kompresijom, vrijeme koje je izgubilo svoju iskustvenu dubinu, svoj plasticitet.⁴

Merleau-Ponty tvrdi da je prostor egzistencijalan i da je postojanje prostorno.⁵ Naše biće i naša egzistencija fundamentalno su povezani s prostorom, uloga je našega tijela da je ono između ostalog izvor iskustva i doživljava prostora, naše se tijelo isprepliće s prostorom koji nastanjujemo, mi razumijemo svijet, druge i sebe same kroz svoje tijelo. Također, tijelo je fundament sustava označavanja, pruža mjesto za označavanje i time je sam izvor ljudskog izražavanja. To se odnosi i na prostor; mi nastanjujemo prostor i time stvaramo značenja prostora koja se temelje kako na našem tijelu tako i našoj sposobnosti da percipiramo, iskustvo našeg tijela izvor je ekspresije prostora oko nas. No problem je u tome što tijelo kao pojam nosi dvostruko značenje: ono je objekt (ja imam tijelo), ali je u isto vrijeme i subjekt (tijelo je ono što čini ja). Ova nedoumica između predmeta i subjekta ono je što Merleau-Ponty zove *meso*. Poznavati tijelo znači živjeti u cjelini, kao subjekt i objekt, kao onaj koji se percipira i koji percipira; ja sam svoje tijelo, kaže Merleau-Ponty i živjeti tijelo također znači živjeti prostor. Ono što Merleau-Ponty zove *meso* stvara zajednički svijet na temelju temeljne razmjene opaženog, između svijeta i tijela; osjećajno je izravno povezano s razumljivim. „Sve su nam ideje dane u karnalnom iskustvu. Nema ideje bez tijela, bez osjetljivosti. Percipirati, znači nešto učiniti

national ego. According to Koenigsberg, Foucault should be read backwards: it is not the discourse that shapes the body; instead, the body is a source of discourse. *Body politic* is not a mere metaphor, but expresses the fact that the nation is experienced as the body. And since nations are perceived in corporal terms, they seek to secure their boundaries, their openings and entry points, to prevent infiltration and penetration.

The experience of one's nation with its unsafe and porous borders is equal to the fear that the boundaries of one's own body will be attacked, infiltrated, or penetrated. Since the nation is experienced as a projection of one's own body, hysteria and paranoia are products of the idea about one's boundaries being threatened. This entire repertory of hysteria and paranoia, which creates a fantasy of rape as a fantasy of one's own borders being penetrated, could be seen during the emigrant and refugee crisis at the "Balkan route" in 2015/16, when the Other came too close to the EU in the form of a migrant wave, which resulted in the rightist-populist radicalization of the field of politics and the partial segmentation of Europe with the exit of Great Britain from the EU.

Existential spatiality

The basic question that the migrant wave raised was: Where? Where was the way that the migrants would take, where would they be accommodated, and where would their final destination

be? With this topological definition of migrant existence, space acquired the aura of symbolizing what Peter Sloterdijk has termed *existential spatiality*. The present shift of focus to space is partly a result of the topological turn in cultural theory, which has, after the temporal and historical dimension of Being, also defined the spatial one. This has been facilitated by what David Harvey has called *temporal-spatial compression*: time that has lost its empirical depth, its plasticity.⁴

Merleau-Ponty has argued that space is existential and that existence is spatial.⁵ Our being and our existence are fundamentally related to space, the role of our body being that it is, among other things, at the origin of the experience and expression of space: our body is intertwined with the space that we inhabit, and we understand the world, others, and ourselves through our body. Moreover, the body is the origin of any signification system, it provides a place for significations and is thereby the very origin of human expression. This is also true of space: by inhabiting space, we create a meaning of space, which is based on our body and our capacity to perceive: the experience of our body is a source of expression of the space around us. However, the problem is that the body as a notion holds a double meaning: it is an object (to have a body) and a subject (to be a living body) at the same time. This perplexity of the object and the subject is what Merleau-Ponty calls the *Flesh*.

prisutnim putem tijela. Pojam mesa raspršuje ideju subjektivnosti, jer donosi na vidjelo uzajamnost i isprepletenost tijela i svijeta... Meso tijela sudjeluje u mesu svijeta. Promotrimo sada ovu vrstu odnosa između tijela i prostora s gledišta arhitekture, što je realizacija misli o prostoru. Kao što je prethodno objašnjeno, tijelo je isprepletano s prostorom. Stoga je pitanje: što točno izražavamo prilikom izrade arhitekture? Što arhitektura točno odražava? Odražava li to način na koji razmatramo prostor ili način na koji sebe smatramo? Anish Kapoor napisao je da je arhitektura odraz ili zamjena za sebe, surogat-tijelo. Izraziti prostor time znači izraziti sebe, ostvariti sliku sebe prostornim sredstvima.”⁶

Merleau-Ponty postavio je tijelo kao primarno mjesto spoznaje svijeta, u suprotnosti prema dugoj filozofskoj tradiciji koja stavlja svijest kao izvor saznanja. Tako artikulirano prvenstvo utjelovljenja spoznaje odvelo ga od fenomenologije prema onome što je nazvao *indirektnom ontologijom* ili *ontologijom „mesa svijeta“*. Sljedeći je korak od te indirektno ontologije prema ontologiji samoj a da se na tom putu ne upadne u klopku dualističke kartezijanske ontologije „tijela i razuma“. To je korak prema ontološkoj dimenziji arhitekture onkraj arhitekture kao našeg mesnatog produžetka, čiji je osnovni cilj odgovoriti na naše osnovno ontološko pitanje. Ono glasi gdje sam, a tek onda tko sam i kada sam. A o tome gdje smo govore nam znakovi i

simboli u prostoru. Ne samo gdje sam u prostornom smislu, u smislu mjesta i lokacije, nego i gdje sam i kako sam lociran u ontološkom, simboličkom, ideološkom i psihološkom smislu.

Arhitektura kao simptom

Ontološki gledano, potreba za arhitekturom jest potreba za ontološkim pozicioniranjem njezina graditelja. Naizgled, smisao je i funkcija arhitekture da nam pruži zaklon od vanjskih elemenata i ugroza. No postoji dublja psihološka, ontološka i topološka razina naše egzistencijalne situacije, našeg bitka; arhitektura nam daje iskustvo smještenosti, definira našu lociranost i domicilnost naspram homogenog eksterijera koji nema svoj centar, koji se proteže u beskonačnost. Mentalno ne možemo funkcionirati u *nemjestu*; naše mjesto u prostoru stvara percepciju određene prostorne konfiguracije koja može biti identificirana i na koju možemo projicirati svoju unutarnju ontološku konstelaciju. Spomenutu ontološku konstelaciju moguće je iščitati kroz „psihoanalizu prostora“ koju uvodi Henri Lefebvre u svojoj knjizi *Produkcija prostora*.⁷ Po njemu društveni prostor zabranjuje i propisuje način koji se može shvatiti psihoanalitički, on je u isto vrijeme medij i poruka moći. Kada produžimo tu njegovu tezu, primijetiti ćemo da u psihoanalizi postoji homologan pojam koji nosi u sebi tu istovremenost bivanja medijem i porukom; riječ je o simptomu. Arhitekturu je, naime, moguće čitati psihoanalitički

Knowing the body means living in the whole, as both a subject and object, as the perceived and the perceiving; I am my body, says Merleau-Ponty, and to live the body also means to live the space. What Merleau-Ponty calls the Flesh creates a common world based on a fundamental exchange of the perceptible, between the world and the body; the sensible is directly linked to the intelligible. “All ideas are given to us in the carnal experience. There is no idea without the body, without the sensitive. To perceive, it is exactly to make present something by means of the body. The notion of flesh bursts the idea of subjectivity, because it brings to light the reciprocity and the interlacing of the body and the world. (...) The flesh of the body participates on the flesh of the world. (...) Now, we look at this kind of relationship between the body and the space from the point of view of the architecture, which is a realization of the thought of the space. As explained previously, the body is intertwined with space. Therefore, the question is: what do we express exactly when creating architectures? What does architecture reflect exactly? Does it reflect the way we consider space or the way we consider ourselves? Anish Kapoor wrote that architecture is a reflection or a substitution for the self, a surrogate body. To express space thus becomes to express oneself, to realize the image of self by the means of space.”⁶

Merleau-Ponty has posited the body as a primary site of knowing

the world, contrary to another philosophical tradition that posits the mind as a source of knowledge. Thus articulated, the primacy of incorporated knowledge has taken him from phenomenology to that which he has termed “indirect ontology” or ontology of “the flesh of the world.”

The next step from that indirect ontology takes us to ontology as such, without falling into the trap of dualist Cartesian ontology of “body and mind” in the process. It is the step towards the ontological dimension of architecture beyond architecture as our carnal extension, and the fundamental aim of that function is to answer our basic ontological question. It is, first of all: Where am I? and only afterwards: Who am I? or When am I? And the question where we are is answered by signs and symbols in space. Not only where I am in terms of space, in terms of place and location, but also where I am and how I am positioned in an ontological, symbolic, ideological, and psychological sense.

Architecture as a symptom

Ontologically, the need of architecture is the need of an ontological positioning of its builder. Apparently, the sense and function of architecture is to offer us shelter from the elements and the threats. However, there is a more profound psychological, ontological, and topological level of our existential situation, our Being; architecture offers an experience of placement, defines us

kao i svaki drugi proizvod ljudske djelatnosti; moguće ju je čitati kao simptom, jer su simptomi zapravo vidljivi tragovi našeg dubljeg ontološkog stava prema svijetu. Gledajući arhitekturu kao simptom, treba znati da je simptom tvorba koja se manifestira kroz tijelo i na tijelu, i uvijek je kodirana poruka Drugom.

Povezanost s topografijom i geologijom tijela važna je uloga te poruke – lokus u tijelu s kojeg se odašilje simptom kao poruka Drugom često je važniji od same poruke. Ono što po Freudu i Lacanu vrijedi pri tumačenju snova često vrijedi i u ovom slučaju – u rubnim, redundantnim elementima poruke skriven je najvažniji dio koda.

Interpretirajući jednu od naizgled najjednostavnijih arhitektonskih tipologija – fortifikacijsku arhitekturu – dolazimo do čitanja njezina pozicioniranja kao osnove njezina ontotopološkog određenja: ona je gotovo uvijek rubna i redundantna – linije fortifikacija grade se uvijek uz granicu, na margini, često bez jasnog centra tog fortifikacijskog sustava i bez čvrste središnje točke. Kao i u psihoanalizi, važan je odnos označitelja i označenog, kao

i međusobni lanci označitelja i njihova lokacija unutar ustava označavanja. Slično je s odnosom arhitekture prema topografiji: kako ulančani nizovi arhitekture označavaju topografiju i kako je mijenjaju, kako je interpretiraju i kako postaju njezin nerazlučivi dio. Ta arhitektura i topografija pretvaraju se u jezični sustav, u znakovno pismo, u lebdeće označitelje koji preuzimaju značenje u ovisnosti o rakursu onog koji gleda, zapis koji je potrebno, kao i svaku ljudsku tvorevinu, hiperinterpretirati ako se želimo približiti njezinoj istini. Fortifikacijski sustavi nisu samo sustav znakova upisanih u topografiju; gotovo uvijek predstavljaju i mjesta simbolizacije društvene i historijske traume, a često su – kao i komemorativni spomenici – vrsta materijalizacije društvenoga traumatskog sjećanja.

Ožiljci kao znakovi bivših rituala prijelaza

Kako na osobnoj tako i na društvenoj razini, rat je jedan od najčešćih izvora traumatskog sjećanja. U tehnološkoj gradaciji od fortifikacija grada do kuće i na kraju odjeće kao tehnologije

TETOVIRANA RUKA S TRADICIONALNIM MOTIVIMA IZ BIH. FOTO: ANTONIO GRGIĆ, 2017. / TETOVAŽAMA S KOZMOLOŠKIM MOTIVIMA NAJČEŠĆE SE OBILJEŽAVAO OBRED PRIJELAZA IZ DJETINJSTVA U DJEVOJAŠTVO KOD KATOLIKINJA U BIH. OBRED TETOVIRANJA IMA PRETKRŠĆANSKE I PREDSLAVENSKE KORIJENE I OBAVLJA SE U PROLJEĆE, PRIJE USKRSA. POVEZAN JE S POGANSKIM CIKLIČKIM POIMANJEM VREMENA KOJE JE SVOJU NOVU FORMU PRONAŠLO U KRŠĆANSKOM GODIŠNJEM KALENDARU.

TATTOOED HAND WITH THE TRADITIONAL MOTIFS FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA. PHOTO: ANTONIO GRGIĆ, 2017 / COSMOLOGICAL MOTIFS ARE MOSTLY USED TO MARK THE RITE OF PASSAGE FROM CHILDHOOD TO ADOLESCENCE IN ROMAN CATHOLIC GIRLS FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA. THE TATTOOING RITUAL HAS PRE-CHRISTIAN AND PRE-SLAVIC ORIGINS, AND IS PERFORMED IN SPRING BEFORE EASTER. IT IS LINKED TO THE PAGAN CYCLICAL NOTION OF TIME, WHICH HAS FOUND ITS NEW FORM IN CHRISTIAN CALENDAR.

as located and domicile with regard to the homogeneous exterior that lacks a centre and extends endlessly. Mentally, we cannot function in a non-place; our place in space creates a perception of definite spatial configuration, which can be identified and onto

which we can project our inner ontological constellation. The said ontological constellation can be read in the key of the “psychoanalysis of space” introduced by Henri Lefebvre in his book *The Production of Space*.⁷ According to him, social space both proscribes and prescribes a mode that can be understood psychoanalytically, as it is the medium and the message of power at once. Continuing his hypothesis, it can be observed that there is a homologue term in psychoanalysis that carries in itself this simultaneity of the medium and the message, namely the symptom. Architecture can be read psychoanalytically as any other product of human activity: it can be read as a symptom, since symptoms are, in fact, visible traces of our deeper ontological attitude towards the world. Considering architecture as a symptom, one should know that symptom is a formation

manifested through the body and on the body, and is always an encoded message to the Other. The link to the topography and geology of the body is an essential role of this message – the locus in the body whence the symptom is sent as a message to the Other is often more important than the message itself. What is valid for the interpretation of dreams, according to Freud and Lacan, is often valid in this case as well – it is in the marginal, redundant elements of the message that the essential part of the code is hidden. When interpreting one of the seemingly simplest architectural typologies – the fortification architecture – we come to read its positioning as the basis of its onto-topological determination: it is almost always marginal and redundant, as fortifications are always lined along the border, on the margins, without a clear centre of the fortification system and without a strict midpoint. Same as in psychoanalysis, the relationship between the signifier and the signified plays a crucial role, and so do the mutual chains of signifiers and their positioning within the system of signification. The relationship between architecture and topography is similar in the way

produžetka naše kože, Marshall McLuhan zaboravlja navesti početni i prvi sloj te tehnologije, onaj tetoviranja i skarificiranja. Što je povod i rezultat traumatskog obilježavanja površine ljudske kože tetoviranjem i skarificiranjem, koja je svrha te tehnologije stare najmanje 7000 godina?⁸ Za pripadnike autohtonih kultura ožiljak je simbolička funkcija onih svetih obreda prijelaza koji djeluju kao granica ili međa između uloga dostupnih pripadnicima te kulture, obično označujući točku kojom se obilježava prijelaz iz jedne faze života u drugu, to jest iz jednog društvenog statusa u drugi. Van Gennep je obrede prijelaza opisao kao proces koji se odvija u tri faze: prva je separacija ili preliminarna faza

u kojoj osoba izlazi iz dotadašnjega društvenog statusa. Druga je faza tranzicija ili liminalna faza koja je interval društvene nestrukturiranosti ili kaosa.⁹ Treća je postliminalna faza u kojoj se događa reagregacija kojom osoba ulazi u novu fazu života i u novi društveni status. Sam obred uključuje priznato, strukturirano i društveno sankcionirano suočenje s raznim oblicima lišavanja, tjelesnim i psihološkim teškoćama i mukama, koje uzrokuje onaj tko je već prošao ovaj obred i koji djeluje kao voditelj ili osoba koja prolazi obred sama. To dovodi do nenormalnog stanja svijesti u susretu s traumom, koje otvara pojedinca jedinstvenom iskustvu iz kojega stječe uvid ili nova znanja mijenjajući svoju društvenu

TETOVIRANA RUKA KURTKINJE. FOTO: ANTONIO GRGIĆ, 2015. / TETOVAŽA KOJOM SE OBLIJEŽAVAO KURDSKI OBRED PRIJELAZA IZ DJEVOJASTVA U ŽENSKOST. UOČLJIVA JE ISTOVJETNOST MOTIVA I SAMOĞ MJESTA TETOVIRANJA „ORIJENTALNIH“ ŽENA S BLISKOG ISTOKA S PRAKSOM TETOVIRANJA ŽENA BOSNE, HERCEGOVINE I DALMACIJE, ČIJE SU TETOVAŽE POVEZANE S RIMOKATOLIČANSTVOM, ŠTO IH SMJEŠTA U ZAPADNI KULTURNI KRUG. PREKLAPANJEM TIH RUKU RUŠI SE UMJETNA KONSTRUKCIJA ALTERITETA.

PORTRET KURTKINJE S TETOVIRANIM LICEM. FOTO: ANTONIO GRGIĆ, 2015. / FOTOGRAFIJA PRIKAZUJE KURDSKU STARICU S DVIJE TETOVIRANE TOČKE NA SVAKOM OBRAZU I JEDNOM NA BRADI. TETOVIRANJEM SE MIJENJA SLIKA TIJELA, ALI MIJENJA SE I SLIKA VLASTITOG IDENTITETA, KAKO U OGLEDALU, TAKO I U POGLEDU DRUGOGA.

TATTOOED HAND OF A KURDISH WOMAN. PHOTO: ANTONIO GRGIĆ, 2015 / TATTOO USED TO MARK THE KURDISH RITE OF PASSAGE FROM CHILDHOOD TO WOMANHOOD. ONE CAN OBSERVE THE PARALLELISM OF MOTIFS AND PLACES ON THE SKIN BETWEEN THE "ORIENTAL" WOMEN FROM THE MIDDLE EAST AND THOSE FROM BOSNIA, HERZEGOVINA, AND DALMATIA, WHOSE TATTOOS ARE LINKED TO ROMAN CATHOLICISM, THUS ASSIGNING THEM TO THE WESTERN CULTURAL CIRCLE. JUXTAPOSING THESE HANDS BREAKS THE ARTIFICIAL CONSTRUCT OF ALTERITY.

PORTRAIT OF A KURDISH WOMAN WITH TATTOOED FACE. PHOTO: ANTONIO GRGIĆ, 2015 / THE PHOTOGRAPH SHOWS A KURDISH WOMAN WITH TWO TATTOOED DOTS ON EACH CHEEK AND ONE ON THE CHIN. TATTOOING ALTERS THE IMAGE OF THE BODY AND THUS OF ONE'S OWN IDENTITY, BOTH IN THE MIRROR AND IN THE EYES OF THE OTHER.

in which the chained sequences of architecture define and change topography, how they interpret it and become its inseparable part. Architecture and topography turn into a linguistic system, a sign script, into floating signifiers that take on meanings depending on the observer's angle, a record that must be hyper-interpreted if we wish to approach its truth, same as in any other human creation. Fortification systems are not merely a system of signs inscribed in topography; they almost always represent places that symbolize a social and historical trauma, and are often – same as

commemorative monuments – a sort of materialization of social traumatic memory.

Scars as signs of former rites of passage

On both personal and social levels, war is among the most prominent sources of traumatic memory. In technological gradation from city fortifications to houses and eventually clothing as the technology for extending our skin, Marshall McLuhan has, however, forgotten to mention the initial and first

smještenost u svijetu. Kao rezultat ove inicijacije pojedinac nosi oznaku tog iskustva na tijelu, bilo u obliku kodificirane tetovaže bilo u obliku ožiljaka ili anatomskog manjka.

Gledano kroz lakanovsku psihoanalizu, događa se ono što bismo mogli nazvati edipovskom tranzicijom ili dobro provedenom terapijom. „Pojedinaac, koji želi biti oslobođen od jednog skupa imaginarnih identifikacija, preuzima novi simbolički identitet, prolazi socijalno sankcioniranim i strukturiranim ritualnim iskušenjima kako bi se susreo s realnim. Susret s realnim jest susret s vlastitim ograničenjima, s vlastitom kastracijom. Kao takav, on je traumatičan, kao što je bilo koji susret s realnim. Unutar svetog prostora rituala taj susret nije slučajni susret ili nesreća. Riječ je o traženom sastanku, suočavanju i izazovu, nužnom susretu koji će izvršiti prijelaz s jednog simboličkog mjesta u vlastitoj zajednici u drugo.”¹⁰ Cilj je te operacije promjena imena, promjena simboličkog mandata osobe. Taj susret s realnim ostavlja trag na površini tijela, označitelj koji označava mjesto gdje se dogodio susret, „mjesto gdje smo se

nečeg zauvijek odrekli i gdje je nešto bespovratno izgubljeno, mjesto gdje je stvoren znak razlike”.¹¹

Taj označitelj djeluje kao pečat legitimiteta nove društvene uloge pojedinca. Ovaj je označitelj vidljivi znak nevidljivog ugovora između ovog pojedinca i kulturnih uloga i obveza koje će preuzeti u svojoj kulturi i društvu i njegovu simboličkom poretku. Ti označitelji djeluju kao master-označitelji u individualnom i društvenom diskursu pojedinca, pokrećući ga na društveno prihvaćenu putanju njegove sudbine, ti su označitelji vrsta putokaza društveno prihvatljivog smjera njegove žudnje, ljubavi i užitka. Stvara se ožiljak, ostavljajući trag ruptуре, kao spomenik na koži u obliku deformacije površine tijela. No po Freudu površina kože nije samo površina, ona je mnogo više: „Ja je prije svega tjelesno; ono nije tek površinski entitet, već je samo projekcija površine (...) Ja je prije svega tijelo-ja.”¹² Po njemu, površina je povezana s onim ispod nje „otprilike onako kao što zametni štit naliježe na jaje. Ja nije oštro odvojeno od Onoga, već se u donjem dijelu stapa s njim.”¹³ Sve što se događa

MARKO MARKOVIĆ, SELEKCIJA, 2016., FOTODOKUMENTACIJA PERFORMANSA, GALERIJA SALZAMT, LINZ, AUSTRIJA. FOTOGRAFIJA USTUPLJENA LJUBAZNOŠĆU AUTORA / U IZVEDBI PERFORMANSA AUTOR KUĆA DESNOM RUKU PO ZIDU GALERIJE. DUGOTRAJNIM KUCANJEM STVARAJU SE RANE, TRAUMA SE UPISUJE U KOŽU, A KRV SE POJAVLJUJE NA BIJELOJ POUVRŠINI ZIDA. RAD PROBLEMATIZIRA TRENUTAČNU MIGRACIJSKU KRIZU, ALI I ASPEKTE UMJETNIKOVA MIGRANTSKOG IDENTITETA.

MARKO MARKOVIĆ, SELECTION, 2016, PERFORMANCE PHOTO-DOCUMENTATION, SALZAMT GALLERY, LINZ, AUSTRIA. PHOTO: COURTESY OF THE AUTHOR / IN THE PERFORMANCE, THE ARTIST KNOCKS ON THE WALL WITH HIS RIGHT HAND. THE LONG PROCESS OF KNOCKING CREATES WOUNDS; THE TRAUMA IS INSCRIBED INTO THE SKIN, AND BLOOD APPEARS ON THE WHITE SURFACE OF THE WALL. THE ARTWORK TACKLES THE CURRENT MIGRANT CRISIS, AS WELL AS ASPECTS OF THE ARTIST'S OWN MIGRANT IDENTITY.

layer of that technology, namely that of of tattooing and scarring. What is the motive behind and the result of the traumatic marking of human skin by tattooing and scarring, what is the purpose of that technology, which is at least 7000 years old?⁸ For the members of autochthon cultures, scar had a symbolic meaning in those sacred rites of passage that functioned as a border or boundary between various roles available to the members of that culture, usually connected to the passage from one life stage to another, or one social status to another. Van Gennep has described these rites of passage as a process taking place in three stages: the first is separation or the pre-liminal stage, in which the person leaves the previous social status; the second is transition or the liminal stage, an interval marked by the lack of social structure or by chaos;⁹ eventually, the third, post-liminal stage is where re-aggregation takes place and the person enters a new life phase and a new social status. The very ritual includes an acknowledged, structured, and socially ratified encounter

with various forms of deprivation, physical and mental difficulties and suffering, usually caused by a person who has already been through the same ritual and is now acting as the guide or a person undergoing the rite himself. This leads to an abnormal mental state due to an encounter with trauma, opening the individual for a unique experience in which he gains new insights or knowledge, which in turn changes his social positioning in the world. As a result of this initiation, the person bears a mark of his experience on his skin, be it an encoded tattoo, a scar, or an anatomic deficiency.

Seen through the prism of Lacanian psychoanalysis, what happens is something that we may call Oedipal transition or a well-guided therapy: “The individual, wishing to be set free from one set of Imaginary identifications while taking on a new Symbolic identity, undergoes a socially sanctioned and structured ritual ordeal so as to encounter the Real. The encounter with the Real is an encounter with one’s limits, with one’s castration. As

označavanjem vidljive površine kože događa se i ispod nje, u nevidljivom dijelu nas, i to na nekoliko razina: na razini fizičke boli koja povezuje ta dva naizgled nepovezana sloja, ali i na razini događaja koji zauvijek mijenja dotadašnji oblik tijela, kognitivnog i dubinskog prihvaćanja te promjene i činjenice da više nismo isti i da nikada više to nećemo biti.

Ožiljak je znak koji razbija ili ometa imaginarni kontinuitet i savršenstvo percipiranog oblika tijela, on je spomenik trenutku podvrgavanja simboličkom zakonu, podvrgavanju društvenom ugovoru, spomenik trenutku davanja i primanja obećanja. Ožiljak je označitelj koji označuje trenutak kada je simbolički ugovor stvorio novu stvarnost i u isto vrijeme spomenik smrti onoga što je prethodilo i uzrokovalo ugovor. Iako je taj trenutak simboličkog ugovora nepovratno prošao, taj trenutak živi neprekinuto kroz taj vidljivi označitelj na koži koji djeluje kao spomenik posvećen onome što je prošlo i koji obilježava odsutnu prisutnost oblika egzistencije kojeg više nema. Kao kod spomenika, funkcija je tog označitelja memorijalizacija u cilju da se taj događaj u životnom

narativu ne izgubi u sjećanju. Dodatna je funkcija komemoracija – ožiljak označuje mjesto s kojeg žalimo za onime što je sada zauvijek izgubljeno.

Arhitektura kao znak obreda prijelaza

Fortifikacijski sustavi također su takva vrsta metaforičnog spomenika – onog koji služi memorijalizaciji i komemoraciji. Kao vrsta materijalizacije traumatskog sjećanja, upisani su u topografiju, označavajući u isto vrijeme mjesta simbolizacije društvene i historijske traume. Često postaju i podloga za stvarne muzeološke projekte s ciljem memorijalizacije pa se metaforičnost gubi te oni stvarno postaju spomenici ili scenografija za komemorativne proslave, kao što je to slučaj s njemačkim bunkerima na obali Normandije povodom 70. obljetnice Dana D ili Dana pobjede.¹⁴

Paradoksalno, fortifikacijska arhitektura gradi se kako bi spriječila rat kao vrstu društvene traume, ali je često istovremeno proizvodi i priziva, kao i u slučaju obreda prijelaza kojim se također trauma

WOODLAND CONCERTINA, IVAN MESEK I ZEFREY THROWELL, 2016., 13 MIN., VIDEO-ISJEČAK IZ FILMA. FOTO: LJUBAZNOŠĆU AUTORA / FILM PROBLEMATIZIRA NEMOGUĆNOST MIGRACIJA DIVLJIH ŽIVOTINJA ZBOG PODIGNutih ŽIČANIH OGRADA NA DRŽAVNIM GRANICAMA. IRONJSKIM OBRATOM SIMBOLA EU ILLUSTRIRA SE NOVA IDEOLOGIJA TVRĐAVE EUROPE: UMJESTO OTVORENOG KRUGA LABAVO OMEĐENOG ZVJEZDAMA, KOJI JE SIMBOLIZIRAO IDEOLOŠKI KONSTRUKT „EUROPE BEZ GRANICA“, JAVLJA SE ALUZIJA NA HERMETIČKI ZATVOREN KRUŽNI PROSTOR BRANJEN ČELIČNIM ŽILETIMA.

WOODLAND CONCERTINA, IVAN MESEK AND ZEFREY THROWELL, 2016, 13 MIN, VIDEO-STILL. PHOTO: COURTESY OF THE AUTHORS. / THE FILM DISCUSSES THE IMPOSSIBILITY OF WILDLIFE MIGRATION OWING TO THE WIRE FENCES AT STATE BORDERS. AN IRONIC SUBVERSION OF EU SYMBOLS ILLUSTRATES THE NEW IDEOLOGY OF THE *FORTRESS EUROPE*: INSTEAD OF THE OPEN CIRCLE LOOSELY CIRCUMSCRIBED BY STARS, WHICH SYMBOLIZED THE IDEOLOGICAL CONSTRUCT OF "EUROPE WITHOUT BOUNDARIES," WE IMAGE IMPLIES A HERMETICALLY CLOSED CIRCULAR AREA DEFENDED BY STEEL BLADES.

such, it is traumatic, as is any encounter with the Real. Within the sacred space of ritual, the encounter with the Real is not a chance encounter or an accident. It is a meeting sought out, a confrontation and challenge, a necessary encounter to effect the transition from one Symbolic place in one's community to another.¹⁰ The aim of that operation is to change the name and the symbolic mandate of the person. This encounter with the Real leaves a mark on the surface of the body as a "signifier marking the place where the encounter occurred, the place where something was relinquished and lost forever, the place where a mark of difference was gained."¹¹ That signifier acts as a seal of legitimacy for the individual's new social role. It is a visible mark of the invisible pact between that individual and the cultural roles and obligations that he would take on himself in his culture and society with its symbolic order. These signifiers function as the master-signifiers in the individual and social discourse of the individual, motivating him to take the socially accepted itinerary of his fate: they are a sort of signposts to the

socially accepted path for his desire, love, and pleasure. A scar is created, leaving the mark of rupture, as a monument on the skin and a deformity of the body surface. However, according to Freud, the skin surface is not only skin surface, it is far more than that: "The ego is first and foremost a bodily ego."¹² According to him, surface is linked to what is below, it "forms its surface, more or less as the germinal disc rests upon an ovum. The ego is not sharply separated from the id; its lower portion merges into it."¹³ Everything that happens when marking the visible surface of the skin also happens below it, in our invisible part, and it does so on several levels: on the level of physical pain, which connects these two seemingly unconnected layers, but also on the level of event, which changes the previous form of the body forever, with the cognitive and deep acceptance of that change, and the fact that we are no longer the same and that we will never be as we were. The scar is a sign that bursts or disturbs the imaginary continuity and the perfectly perceived form of the body; it is a monument

proizvodi i namjerno priziva. Dobar je primjer Maginotova linija – Francuska je počela graditi tu obrambenu liniju 1930. godine isključivo na granici s Njemačkom, i to deset godina prije njemačke invazije. Ta fortifikacijska gradnja samo prema jednoj zemlji sama po sebi jedna je vrsta agresije i stvaranja vojnog sukoba niske razine. Istodobno znači prizivanje sukoba više razine, onog ratnog, u punom njegovu opsegu, koji se na kraju i dogodio njemačkom invazijom 1940. godine. Za vrijeme rata Maginotova linija nije igrala gotovo nikakvu ulogu, a poslije rata dijelila je sudbinu gotovo svih primjera fortifikacijske arhitekture u povijesti čovječanstva – ostala je upisana u topologiju kao neka vrsta simbolizacije prošle društvene traume, kao neka vrsta ožiljka na topografiji, kao što ostaje ožiljak na koži ili tetovaža poslije rituala prijelaza kod „primitivnih” naroda. Topografiju Europe, više nego bilo kojeg drugog dijela svijeta, s njezinim postojećim fortifikacijskim sustavima možemo gledati upravo na taj način, kao tijelo označeno linijama ožiljaka u krajolicima koji govore o ratovima kao ritualima prijelazima iz jednog društveno-političkog stanja u drugo. Na sličan način Jacques Lacan opisuje ego kao seriju identifikacija koje reprezentiraju esencijalni prostorni orijentir za subjekta, za svaki historijski trenutak njegova života.¹⁵ Doslovno čitajući, čak i bez metafore, možemo govoriti o tim linijama fortifikacija kao esencijalnom prostornom orijentiru Europe, kao identifikacijskim elementima koje čine

njezin identitet. Linije fortifikacija vidljivi su materijalizirani dijelovi tih novousvojenih ili odbačenih imaginarnih identifikacija. Njih se može čitati kao čitljive simbole jednog palimpsesta koji čine ono što nazivamo Europom.

Oko željezničke stanice Botovo koja je služila kao mjesto organizirane migracije iz Hrvatske u Mađarsku nalazi se nekoliko bunkera sagrađenih prije Drugog svjetskog rata. Ti su bunker dio fortifikacijske linije nastale krajem tridesetih godina 20. stoljeća za obranu Kraljevine Jugoslavije od Hitlerove invazije. Građeni su nakon Maginotove linije, a poznati su njihova sudbina i daljnji povijesni slijed: kao i Maginotova linija, ispostavilo se da je trud bio uzaludan, odnosno da su metode rovovskog ratovanja davna prošlost s obzirom na Wehrmachtov *Blitzkrieg*. Početak gradnje jugoslavenskih bunkera seže u 1937. godinu, kada jugoslavenska monarhija počinje utvrđivanje na granici s Italijom. Dvije godine poslije, zbog razvoja europske političke i ratne situacije – 1938. njemačko pripojenje Austrije, 1939. godine okupacija Češke te napad na Poljsku – utvrđivanje se širi na područje graničnih fronti prema Austriji koja je već tada dio nacističke Njemačke, kao i prema Mađarskoj i Albaniji, a 1940. i prema Bugarskoj i Rumunjskoj.¹⁶ Nikada upotrijebljeni u vojne svrhe, ti su bunker ostali zaboravljeni. Zaboravu pridonosi i činjenica da država koja ih je dala izgraditi više ne postoji, tako da bi se mogli označiti Rieglovim pojmom „neželjene baštine”. Oni izrone iz zaborava

to the moment of subjection to the symbolic law, to the social contract, a monument to the moment of giving and taking the promise. The scar is a signifier marking the moment in which the symbolic contract created a new reality, and at the same time a monument to the death of what preceded and caused the contract. Even though that moment of symbolic contract is gone forever, that moment lives permanently through that visible signifier on the skin, which acts as a monument dedicated to what is gone and marks the absent presence of a form of existence that no longer is. Same as in monuments, the function of that signifier is to memorialize, to prevent the event from disappearing from memory as part of the life narrative. An additional function is to commemorate – the scar marking a place from which we mourn what is now lost forever.

Architecture as a sign of rites of passage

Fortification systems are the same type of metaphorical monument, serving to memorialize and to commemorate. As a form of materializing traumatic experience, they are inscribed in topography, marking at the same time the sites of symbolization of the social and historical trauma. They often become a basis for actual museological projects with the aim of memorializing, so that their metaphorical nature is lost, turning them into actual monuments or stage sets for commemorative celebrations – as

was the case with German bunkers on the coast of Normandy on the 70th anniversary of Day D or Victory Day.¹⁴

Paradoxically, fortification architecture is erected in order to prevent warfare as a sort of social trauma, yet often actually produces and invokes it – as is also the case with rites of passage, which likewise produce and intentionally invoke a trauma. A good example is the Maginot Line: France started to build this line of defence in 1930, only along the German border, ten years before the invasion. Building a fortification system against a particular country is in itself a sort of aggression and creates a low-degree military conflict. At the same time, it invokes a conflict of a higher degree, actually full-fledged war, which eventually happened with the German invasion in 1940. During the war, the Maginot Line played almost no role, and after the war it shared the destiny of almost all fortification architecture in history – it remained inscribed in topology as a symbol of the past social trauma, a sort of topographic scar, just like scarred skin or a tattoo remaining from a rite of passage in the “primitive” peoples. The topography of Europe with its fortification systems can be seen in this way, more than in any other part of the world: as a body marked by scar lines in landscapes that tell of warfare as rites of passage from one socio-political state to another. Similarly, Jacques Lacan has described the Ego as a series of identifications representing essential spatial orientation points

ALBANSKI BUNKER PRETVOREN U SALON ZA TETOVAŽU. FOTO: ANTONIO GRGIĆ, 2008. / JEDAN OD UKUPNO 173 371 ALBANSKIH BUNKERA IZ HLADNORATOVSKOG RAZDOBLJA KOJI JE POSLIJE PADA ŽELJEZNE ZAVJESE PRETVOREN U SALON ZA TETOVIRANJE. OVAJ JE BUNKER METAFORA TEZE DA FORTIFIKACIJSKE SUSTAVE U TOPOGRAFIJI EUROPE MOŽEMO GLEDATI KAO POVRŠINU KOŽE OZNAČENU TETOVAŽAMA KOJA GOVORI O RATOVIMA KAO RITUALIMA PRIJELAZA IZ JEDNOG GEOPOLITIČKOG I DRUŠTVENO-POLITIČKOG STANJA U DRUGO.

|

31

ALBANIAN BUNKER TRANSFORMED INTO A TATTOO PARLOUR. PHOTO: ANTONIO GRGIĆ, 2008 / AFTER THE FALL OF THE IRON CURTAIN, ONE OF THE 173 371 ALBANIAN BUNKERS FROM THE COLD WAR PERIOD WAS TRANSFORMED INTO A TATTOO PARLOUR. THIS BUNKER IS A METAPHOR FOR THE HYPOTHESIS THAT FORTIFICATION SYSTEMS IN THE TOPOGRAPHY OF EUROPE CAN BE SEEN AS THE SKIN SURFACE MARKED BY TATTOOS, SPEAKING OF WARS AS RITES OF PASSAGE FROM ONE GEOPOLITICAL AND SOCIO-POLITICAL STATE TO ANOTHER.

tek povremeno, primjerice povodom umjetničke akcije njihova bojenja i ukrašavanja tapetama 1998./1999. godine. Riječ je o akciji kojom su se noću bunkereri obljepljivali tapetama i bojili u ružičastu boju. Akcija se provodila točno određenih datuma, za državne praznike svih država kojima su bunkereri bili nijemi svjedoci: Kraljevine Jugoslavije, NDH, FNRJ/SFRJ i Republike Hrvatske. Na svaki od državnih praznika jedan od bunkera bio je noću obljepljen tapetama.

Danas kada migranti prolaze pokraj bunkera koji se nalazi ispred željezničke stanice Botovo, da bi nakon otprilike dva kilometra hoda došli do mađarske žičane ograde s čeličnim žiletima, ne možemo se praviti da se ništa ne događa. Upravo se stvara novi ožiljak na koži Europe, formira se njezin novi identitet i mi svi sudjelujemo u rituelu prijelaza iz starog identiteta u novi. Susrećemo se s prazninom, međuprostorom, ne samo u prostornom nego i u identitetskom smislu, nalazimo se u onome što bi Van Genep nazvao liminalnom fazom, a novi identitet Europe stvara se u tom međuprostoru.

Susrećući naše Druge, tetovirane izbjeglice iz Sirije, Iraka i Irana ili one skarificirane iz podsaharske Afrike, susrećemo se s našim Drugim, „divljim i primitivnim”, s kojim moramo biti na distanci. No ako pogledamo Europu iz ptičje perspektive, uočavamo sličnost između simbola na površini kože emigranata i izbjeglica

te znakova na površini Europe. Te znakove, fortifikacijske sustave na topografiji Europe – Hadrijanov zid, Maginotovu liniju, Siegfriedovu liniju, Atlantski zid, Hoxhine bunkere na granicama Albanije, jugoslavenske bunkere – možemo gledati kao vidljive znakove bivših rituala prijelaza kroz koje su prolazile društveno-političke formacije našeg kontinenta.

¹ Opis ove vrste suvremenog *ludila* dijagnosticirao je psihoanalitičar Erich Fromm tvrdnjom da danas živimo „u duhovnom kaosu i pometnji, opasno blizu stanju ludila – ne histeričnog ludila kakvo se javljalo u srednjem vijeku, već ludila sličnog shizofreniji u kojoj je izgubljen kontakt s unutrašnjom realnošću, a misao je odvojena od svoje emocionalne podloge. (...) Kad u New Yorku ponestane vode, crkve preporučuju građanima da se mole za kišu, dok istovremeno stručnjaci pokušavaju proizvesti kišu kemijskim sredstvima.” Erich Fromm, *Psihoanaliza i religija*, Zagreb, V.B.Z., 2000., 11–12.

² Robert Warner i Stuart Kaye (ur.), *Routledge Handbook of Maritime Regulation and Enforcement*, London i New York, Routledge, 2016. (prijevod: A. Grgić)

³ Richard A. Koenigsberg, *The Nation: A Study in Ideology and Fantasy*, Charlotte USA, Information Age Publishing Inc., 2008., 10.

⁴ David Harvey, *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Cambridge, MA, Blackwell, 1990., 284.

⁵ Maurice Merleau-Ponty, *Phénoménologie de la perception*, Paris, Gallimard, 1945., 346.

⁶ <https://www.implications-philosophiques.org/Habitat/MAHDALICKOVA1.html> (pristupljeno: 25. rujna 2017.) (prijevod: A. Grgić)

⁷ Henri Lefebvre, *The Production of Space*, Oxford, UK, Basil Blackwell Ltd, 1991., 99.

for the subject, as they refer to each historic moment in his or her life.¹⁵ Literally and without using a metaphor, we may speak of these fortification lines as the essential spatial orientation points of Europe, as identification elements that produce its identity. Fortification lines are the visible, materialized parts of these newly adopted or rejected imaginary identifications. They can be read as legible palimpsest symbols that create what we call Europe. There are several bunkers built before World War II around the railway station of Botovo, a site of organized migration from Croatia to Hungary. These bunkers are parts of a fortification line created in the late 1930s to defend the Kingdom of Yugoslavia from Hitler's invasion. They were built after the Maginot Line, yet their further historical fate is well known: same as the Maginot Line, they proved to be futile, since trench-based warfare was totally obsolete as compared to Wermacht's "Blitzkrieg". Yugoslavia started building the bunkers in 1937, at the time when it also started building fortifications against Italy. Two years later, owing to the development of European political and military situation – German annexation of Austria in 1938, occupation of the Czech lands and attack on Poland in 1939 – fortification works were extended to include the borders to Austria, by that time already a part of Nazi Germany, as well as Hungary and Albania, in 1940 also Bulgaria and Romania.¹⁶ The bunkers were

never used in warfare and have meanwhile fallen into oblivion, especially because the state that once built them no longer exists. In this respect, they could be described by Riegl's term "unwanted heritage" – they emerge from oblivion only sporadically, as was the case with the artistic action in 1998/99, when they were painted in pink and decorated with wallpapers. The action took place on preset dates, on state holidays of all states that the bunkers had mutely witnessed: the Kingdom of Yugoslavia, the Independent State of Croatia, the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, and the Republic of Croatia. On each of these dates, one of the bunkers was decorated with wallpapers during the night. Today, when migrants are passing by the bunkers in front of the Botovo railway station in order to reach, after a two-kilometre walk, the Hungarian wire fence with steel blades, we cannot pretend that nothing is happening. A new scar is being made on the skin of Europe, a new identity is formed, and we are all participating in this rite of passage from the old identity to the new one. We encounter the void, the space in between – in terms of space as well as identity – we are situated in what Van Genep would call a liminal phase, and it is in that in-between space that Europe's new identity is being generated.

When encountering the Others, the tattooed refugees from Syria, Iraq, or Iran, or the scarred ones from the sub-Saharan Africa,

⁸ <https://www.archaeology.org/issues/109-1311/features/tattoos/1349-cucuteni-figurine-romania-neolithic> (pristupljeno 25. rujna 2017.)

⁹ Arnold van Gennep, *The Rites of Passage*, Hove, UK, Psychology Press, 1960.

¹⁰ <http://www.lacan.org/other/archives/gasperoni-mutilation.html> (pristupljeno: 25. rujna 2017.) (prijevod: A. Grgić)

¹¹ Isto.

¹² Sigmund Freud, *Budućnost jedne iluzije i drugi spisi*, Zagreb, Naprijed, 1986., 282–283.

¹³ Isto.

¹⁴ <http://www.bbc.com/news/uk-27700479> (pristupljeno: 25. rujna 2017.) (prijevod: A. Grgić)

¹⁵ Jacques-Alain Miller (ur.), *The Seminar of Jacques Lacan: Book 2*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988., 162.

¹⁶ Nikola Gažević (ur.), *Vojna enciklopedija Jugoslavije*, knjiga broj IV., Beograd, Redakcija vojne enciklopedije, 1972., 122.

we encounter our own Other, “wild and primitive”, whom we must keep at distance. But if we look at Europe from a bird’s eye perspective, we may notice a similarity between the symbols on the skin of emigrants and refugees, and the signs on the surface of Europe. Those signs, the fortification systems in European topography – Hadrian’s Wall, the Maginot Line, the Siegfried Line, the Atlantic Wall, Enver Hoxha’s bunkers at the Albanian border, Yugoslav bunkers – may be viewed as the visible signs of our former rites of passage, which the socio-political formations of our continent have gone through.

---

¹ Psychoanalyst Erich Fromm diagnosed this sort of modern *madness* by saying that we live a life of “spiritual chaos and bewilderment dangerously close to a state of madness – not the hysterical kind of madness which existed in the Middle Ages but a madness akin to schizophrenia, in which the contact with inner reality is lost and thought is split from affect. (...) As a reaction to the water shortage in New York prayers for rain are suggested in churches and simultaneously rainmakers attempt to produce rain by chemical means.” Erich Fromm, *Psychoanalysis and Religion* (New Haven, NY: Yale University Press, 1950), 1-2.

² *Routledge Handbook of Maritime Regulation and Enforcement*, ed. Robert Warner and Stuart Kaye (Routledge, London, and New York, 2016).

³ Richard A. Koenigsberg, *The Nation: A Study in Ideology and Fantasy* (Information Age Publishing Inc., Charlotte USA, 2008), 10.

⁴ David Harvey, *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of*

Cultural Change (Cambridge, MA: Blackwell, 1990), 284.

⁵ Maurice Merleau-Ponty, *Phénoménologie de la perception* (Paris: Gallimard, 1945), 346.

⁶ <https://www.implications-philosophiques.org/Habitat/MAHDALICKOVA1.html> (last accessed on September 25, 2017).

⁷ Henri Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford: Blackwell, 1991), 99.

⁸ <https://www.archaeology.org/issues/109-1311/features/tattoos/1349-cucuteni-figurine-romania-neolithic> (last accessed on September 25, 2017).

⁹ Arnold van Gennep, *The Rites of Passage* (Hove, UK: Psychology Press, 1960).

¹⁰ <http://www.lacan.org/other/archives/gasperoni-mutilation.html> (last accessed on September 25, 2017).

¹¹ Ibidem.

¹² Sigmund Freud, *The Ego and the Id* (London: The Hogarth Press Ltd., 1949), 25.

¹³ Ibidem.

¹⁴ <http://www.bbc.com/news/uk-27700479> (last accessed on September 25, 2017).

¹⁵ *The Seminar of Jacques Lacan 2*, ed. Jacques-Alain Miller (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 162.

¹⁶ *Vojna enciklopedija Jugoslavije* [Yugoslav Military Encyclopaedia], ed. Nikola Gažević, book 4 (Belgrade: Redakcija vojne enciklopedije, 1972), 122.